

Az intertextualitás szó szerint szövegköziséget, szövegközöttiséget jelent.¹ Jóllehet e fogalom az irodalomtudományban az 1960-as évek második felében terjedt el, kétségtelenül megállapítható, hogy „mindig is az irodalom speciális jellemzője volt, amely koronként, kultúránként (...) történetileg változó funkciót vehet fel.”² Ezért az intertextualitás vonatkozhat a posztmodern előtti szövegekre, s értelmezhető a szövegek létmódjaként is. Ebből adódóan „utal azok kapcsolódásának mikéntjével a hagyományhoz való viszonyukra is.”³ Dolgozatomban az intertextualitás szempontjából értelmezem a tizenharmadik századi magyar nyelvű katolikus prédikációk egy jellegzetes szövegalkotási módját, a szakirodalom által már elemzett⁴ imitációval rokon⁵ kompilációt. Ezen belül Kelemen Didák minorita hitszónok *Búzafejek* című prédikációs-kötetét – mint a kompiláció jellegzetes példáját – vizsgálom részletesen, s ezáltal az intertextualitást is a 18. századi nyomtatott, katolikus prédikációgyűjtemények szöveghagyományhoz való viszonyában értelmezem.

Gérard Genette az intertextualitást – Julia Kristeva írása nyomán – két vagy több szöveg együttes jelenlétéből fakadó kapcsolatként, azaz egy szövegnek egy másik szövegben való tényleges jelenlétéként határozta meg.⁶ Fajtaiként az idézetet, a plágiumot és a célzást különböztette meg. Az elsőként említett fogalom, az idézet, az átvételre utalva – ha pontos szöveghehellyel nem is – legalább idézőjellel rendelkezik. A plágium Genette megfogalmazásában egy nem bevallott, de még szó szerinti kölcsönzés, amelynek fontos jellemzője, hogy kevésbé kanonikus, mint az idézet. A célzás pedig olyan közlést jelent, „amelynek megértése feltételezi azon kapcsolat ismeretét, amely közte és egy másik közlés között áll fenn, melyre szükségképpen egy-egy – másként nem elfogadható – hangsúly utal (...)”⁷

¹ BÁRDOS László, SZABÓ B. István, VASY Géza, *Irodalmi fogalmak kisszótára*, Bp., Korona, 1999, 218.

² Uo.

³ Uo.

⁴ BÁN Imre, *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája* = B. I., *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 23–44; Uő., *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* = uo., 45–64; TÜSKÉS Gábor, *Imitáció és adaptáció a későhumanista emblematikus költészetben: Zsámboky és Whitney = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998, 97–124.

⁵ Laurent JENNY, *A forma stratégiája*, Helikon, 1996, 23–24.

⁶ Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 82–83.

⁷ Uo., 83.

A *kompiláció* jelentését Pápai Páriz Ferenc szótára *lopogatás, fosztás, latorkodás*, Szenci Molnár Albert *Dictionariuma lopogatás* szavakkal adta meg.⁸ Ugyanakkor mindkét műben olvasható a szó igei alakjánál (*kompilál*) a kevésbé pejoratív értelmű *egybe gyűjtöm, egybe gyűvtöm* kifejezés.⁹ A kompilációt mai értelemben – a régi irodalom kutatásának terminológiájában – *összeszerkesztésként*, a szövegszerkesztési technika, az egy vagy több szövegből létrehozott újabb szöveget alakító folyamat, illetve az ily módon létrejött új szöveg megnevezésére használjuk.¹⁰ Az ilyen technikával írt művek esetében Hargittay Emil szavai szerint „a szerzői novum nem a saját fogalmazású »új gondolatok« közlésében keresendő, hanem a szöveg kialakításának, megfogalmazásának módjában, a szöveg átstrukturálásának, a kompiláció technikájának érvényesülésében.”¹¹

A kompiláció fenti jellemzőiből következik, hogy e fogalom mindenképpen az intertextualitás egyik fajtájának tekinthető. Genette intertextualitás-kategóriái közül elsősorban az idézet és a plágium állnak közel hozzá, mivel mindkettő a szó szerinti átvételt feltételezi. A plágium és a kompiláció közötti kapcsolat a kifejezések etimológiájában is érzékelhető: a plágium eredetileg rablást jelentett,¹² ami a kompiláció ’lopás’ jelentésével igen szoros rokonságban áll. Azonban tény, hogy az előbbinek – Genette terminológiáján túl – pejoratív jelentése is máig megmaradt.¹³ A forrás megjelölésének hiánya ugyancsak a plágiumot rokonítja a kompilációval. Kérdés azonban, hogy minden tekintetben jelöltenek-e a kompilált művek forrásai.

A 16–18. századi katolikus, nyomtatott prédikációgyűjteményekben¹⁴ igen sok esetben találunk konkrét utalást más szöveg felhasználására. Így például Illyés András erdélyi püspök 1690-ben így fogalmazott: „Mind ezekről (ti. a szentekről) külön-külön hármás és igen hasznos, és mindeneknek tudni szükséges Prédikációkat irtam: Deákul, és Magyarul, a Szent Írásból és Szent Atyák, és Doctorok bölcs mondásiból: sok tudos, és nevezetes Olasz Doctorok írásiból: és ama nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy Pap Jesuita, Magyar Anyaszentegyháznak Fő Doctori írásiból, sok szép üdvösséges tanuságokat kiszedegetvén.”¹⁵ Alexovits Vazul forrásainak számát jegyezte meg: „nyoltz mostan legjelesb concionatorokkal éltem.”¹⁶ Ugyancsak ő idézte – a forrás pontos megjelölésével – Pázmány Péter szavait: „magam gondolatit és újomból szopott dolgokat nem irok; Isten könyvéből, az Anyaszentegyház doktrínak írásiból vettem

⁸ HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, 2), 251.

⁹ Uo. A két jelentéskör történetéről lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 194–195.

¹⁰ HARGITTAY, i. h.

¹¹ Uo.

¹² BÁRDOS-SZABÓ B.–VASY, i. m., 340.

¹³ Uo.

¹⁴ MIHALOVITS Ede, *A katolikus prédikáció története Magyarországon*, I–II, Bp., 1900, 1901; KUDORA János, *A magyar katolikus egyházi beszéd irodalmának ezer éves története*, Bp., 1902.

¹⁵ ILLYÉS András, *Megrövidítettett ige, az-az predikatis könyv*, Nagyszombat–Bécs, 1691–1692 (*Előljáró beszéd*).

¹⁶ ALEXOVITS Vazul, *Ünnepnap predikáziók*, Pest, 1789 (*A keresztény olvasóhoz címzett előszóból*).

tanításimat (...). Valaki írásában valami jót találok, enyím.”¹⁷ A fenti hitszónokok semmi esetre sem tekinthetők – még Genette szóhasználatában sem – plagizátornak: hiszen – jóllehet kevésbé egyértelműen – több-kevesebb pontossággal ugyan, de mindenképpen jelezték az átvételeket.

Nehezebb igazolni a kompilációt azokban a művekben, amelyek nem említenek legálább megközelítően pontos adatokat. Több prédikációs-kötet előszavában átvételre utaló mondatokat találunk. Telegdi Miklós így írt erről: „Nem is követtem semmibe az én tulajdon fejemnek gondolatit, sem azoknak vélekedéseket, kik többet tulajdonétnak magoknak, hogy nem mint az megrögzött igaz értelemnek, hanem erőlködtem az Istent esmerni és egyebekkel esmertetni.”¹⁸ Padányi Bíró Márton is hasonlóképpen fogalmazott: „(...) az igaz Hit-vallás-tételének asztala alatt, mind Urunktúl az életnek, és értelemnek kenyerét, 's mind pedig az ő Tanítványitúl az élet, és értelem kenyerének mor'zalékit, de még az Apostoli búza-kalászoknak búza-szemeit-is (és valamennyi egésséges jó izü falatot itt találisz) kéregettem, szedegettem; mert valamint a' Kristus barátságos társaságában lévő hiv Pajtások a' Sz. Tanítványok, más tarlóján, szántóföldén, és más vete-ménnyébül szedték a' kalászokat: A' Kristus-is mástúl vett kenyereknek mor'zalékit szaporította-meg: Ugy én-is ezen Apostoli hagyományoknak, és Evangyéliomi tudományoknak kalászszeit, fűrtjeit, és minden mor'zalékit, avagy *conceptusit*, mind másoknak értelmébül, és tanításibül vettem, nincsen-is más egyéb tulajdonom benne, hanem az egy farság.”¹⁹

Az ezekhez hasonló mondatokat tartalmazó előszavakkal rendelkező prédikációs-köte-tek filológiai vizsgálata e szempontból többnyire még további kutatási feladatot jelent, hiszen csak abban az esetben vizsgálhatók az intertextualitás szempontjából, ha bizonyíthatóan tartalmazznak átvételeket. Ám a dolgozat második részében elemzett prédikáció példája azt bizonyítja, hogy a „vendégszöveg” jelenléte könnyen elképzelhető ezekben az esetekben is.

Lukácsy Sándor toposzként tartotta számon az efféle előszóbeli formulákat. „Látszólag a kötelező szerénykedés elve működött, valójában az ugyancsak kötelező óvatosság és hagyományörzés: a papi szónok nem térhetett el a jóváhagyott tanoktól, ragaszkodnia kellett a bevált hitmagyarázathoz”²⁰ – írta.

Tarnai Andor az alázatossági formulát Cicero *De oratore* című munkájával hozta kapcsolatba.²¹ A jelzett műben ugyanis a beszéd bevezetésének (exordium, proemium) három locusa van, ezek egyike a hallgatóság jóindulatának megnyerése (benevolum), ennek pedig négy további locusa (modusa) közül az egyik a szónok személyén át történik. A to-

¹⁷ Uo.

¹⁸ TELEGDI Miklós, *Az Evangeliomoknak ... magyarázatyanac Első Resze*, Bécs, 1577 (*Az keresztyén olvasóknak* címzett előszóból).

¹⁹ PADÁNYI BÍRÓ Márton, *Micae et spicae evangelico apostolicae: Avagy evangyéliomi kenyér morzsálékok és apostoli buzakalászosok*, Győr, 1756 (*A kegyes olvasónak* címzett előszóból).

²⁰ LUKÁCSY Sándor, „Trombita, kiáltó vagyok”: *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 281.

²¹ TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihez*, Literatura, 1975, 69.

vábbi elosztás szerint egyebek között oly módon, hogy a szónoknak szerénynek és készületlennek kell mutatkoznia. Tarnai azt is megjegyezte, hogy az alázatossági formula többé-kevésbé az irodalom alatti rétegben is megjelenik, például a *csekélységem* és a *szerény tehetségem* kifejezésekben. A szónoki alázat megfogalmazásának lehetősége már az ókorban felmerült, illetve – némi változtatással – a mai napig használjuk. Ebből adódóan az alázatossági formula nem utalhat feltétlenül a hitelvekhez való ragaszkodás bizonyítására – hiánya pedig nem feltétlenül a tartalmi, a tanításbéli bizonytalanságot feltételezi. Ugyanakkor nem tekinthetjük kizárólag „véletlennek” vagy az „irodalom alatti rétegek”, netán a tudat megnyilvánulásának sem a formula efféle használatát. Minden bizonnyal az a Tarnai-elgondolás helyes, miszerint „(...) a locusok rendszere pusztán segítség, ellenőrző mérce vagy éppen iskolai tananyag volt, és az orátorok a gyakorlatban nem feltétlenül a locusok rendszere szerint gondolkoztak; tudták viszont, hogy a beszéd megfelelő szerkezeti helyén milyen gondolatokat kell alkalmazniuk. (...) Inkább csak magukat ellenőrizhették azzal, amit a rétor-iskolában megtanultak, s a számba vett lehetőségek kánonba foglalása a szónoki gyakorlatok elbírálására adhatott még támpontot. A tapasztalt orátor gondolkodása absztrakt, formális locus és a konkrét eset közti területen, a használatban lévő argumentum területén mozgott. Innen érthető, hogy a locus azonosult a felhasználható, sablonná vált argumentummal, amit újabb és újabb átfogalmazásokkal lehetett és kellett életre kelteni. A locus tehát emlékeztetőül tételbe foglalható gondolatforma, ami kifejtésre szorul, és amit meghatározott céllal kell kidolgozni és alkalmazni. (...) A gondolatforma alaptulajdonsága az ismételhetőség. Irodalmi szempontból vagy – retorikai nyelven szólva – az elocutio köréből megítélve egyformán lehet hasonlat, metafora, motívum vagy allegória, de üres sablon mindaddig, amíg meghatározott céllal nem használják fel valamely összefüggésben.” „A példát megtalálni: ez volt a tudomány; leleményesen alkalmazni: ez volt az irodalom” – fogalmazott Lukácsy Sándor. A fenti megállapítások összhangban állnak a Kecskeméti Gábor által leírtakkal, aki a korabeli kézikönyvekről állapította meg, hogy azok „(...) megállapításai és ajánlásai sok esetben nem a tényleges gyakorlatot írják le, hanem toposzokat ismételnek, amelyek filozófiai, teológiai vagy morális pozíciók demonstrálása végett mondatnak ki, vagy azért, hogy az ezek valamelyike által előírt kommunikációs hagyományrendszerhez való csatlakozást kifejezzék.”²² A fenti megállapításokból adódóan elképzelhető, hogy egyes hitszónokok az egyházuk tanítása iránti hűségüket, mások pedig írói technikájukat hangsúlyozták az alázatossági formulában. Ugyanakkor – természetesen – lehetséges az is, hogy e két szándék egyaránt érvényesült. A toposzok, a formulák „újraírhatósága”, ismételhetősége mindenképpen könnyíthette a kompilálást, s ezáltal az intertextualitás kialakulását is.

A 16–18. századi katolikus prédikációskötetek előszavai közül talán Stankovácsi Leopoldé foglalja össze legteljesebben az alázatossági formula korabeli jellegzetességeit. A „Szent Ferentz szorosabb rendén lévő” hitszónok mondataiban egyaránt feltűnik a „szerénykedés”, a megírás módjára való utalás, az eredetiség kérdése, a tanítás egyház-hűségének igénye és a közreadás célja is: „A’ mi a’ dolognak mivoltát illeti, semmi új-

²² KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 1995, 561.

sággal nem szolgálók, melyet már ez előtt sok buzgó lelki tanítók ki nem prédikáltak volna: sőt magam is azoknak könyveiből szedtem össze munkámat; csak a' beszédek egybeállítása az én dolgom; melyben azt sem szégyenlem megvallani, hogy a' hol feltett céломhoz illet, szóról szóra is sokat kiírtam, főképpen amaz örök emlékezere méltó Pázmány Péter Kárdinalisnak, jeles prédikációiból, mert nem akartam megváltoztatni vagy az ő szép magyarságát, vagy bölcs argumentomit. Nem is félek, hogy ezért lopással vádoltassam: mert nem lopjuk azt, a' mit örökségül vettünk a' mi régi atyáinktól. Azért sem akartam járatlan utat vesztvén, másokat is tévelygésbe vinnék; hanem mindenütt a' szent atyáknak, közönséges conciliomoknak, és írásmagyarázó katolikus doctoroknak csapásán járni igyekeztem.”²³

Az intertextualitás jelenlétére, azon belül is a szövegátvétel további lehetőségére utaló mondatok is bőséggel találhatók a prédikációskötetek előszavaiban. Egyed Joákim azt javasolta előszavában az ő beszédei nyomán prédikálni szándékozó hitszónokoknak, hogy „(...) a' Hallgatóságához alkalmaztatván magokat hosszas beszédből azokat válaszszak a' mellyek őket inkább mozditják. Vagy ha tetszik vegyék fel a Beszédnek egyszer az egy részét, a' másikat pedig, vagy harmadikát máskorra hagyhatják.”²⁴ Pázmány Péter pedig így fogalmazott: „A prédikátorok eleibe pedig minden keresztyéni jószágokrúl, minden gonosz vétkekrúl, minden rendek és állapotok kötelességérúl, annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy ha amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap előhozzák, sok új prédikációt csinálhatnak.”²⁵

Ezek a mondatok is arra a gyakorlatra utalnak, amelyet Kecskeméti Gábor a protesszansz prédikátorok képzése kapcsán említett: a leendő hitszónokok tanárai útmutatására és segítségével inkább a gyakorlatban, már meglévő beszédek olvasásával-hallgatásával sajátították el a prédikálás tudományát, mintsem teoretikus művekből.²⁶ Ebből adódóan „a különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek (...) között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt fel ugyanolyan módon, mint szerényebben készült kollégáik hazai pályatársak szónoklatait.”²⁷ A kompiláció közismert, közhasználatú volta a fenti példák nyomán aligha szorul magyarázatra. A kiragadott idézetek azt is bizonyítják, hogy a kompilációt nemcsak azért tekinthetjük kanonikus eljárásnak, mert részben az egyházi tanítás sérthetetlenlensége s a korabeli ízlés, az „irodalmi kánon” is hozzájárult

²³ STANKOVÁTSI Leopold, *Vasárnapokra szolgáló prédikációk*, Győr, 1789 (*A keresztyén olvasóhoz* címzett előszóból).

²⁴ EGYED Joákim, *Ünnep-napi prédikációk*, Vác, 1798 (*A keresztyén olvasóhoz* címzett előszóból).

²⁵ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokrúl predikációk*, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (P. P. Összes Munkái), VI.

²⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÓZY Péter, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, II, 743–753.

²⁷ *Uo.*, 745.

kialakulásához, hanem azért is, mert gyakori alkalmazása valóban zsinórmértékké vált a gyakorlatban.

A kompilált prédikációk megszerkesztésében nagy szerepük lehetett a betűrendes és/vagy tematikus, önálló – például Temesvári Pelbárt Petrus Lombardus nyomán írt alfabétikus teológiai enciklopédiája, a *Rosarium* – vagy kötethez kapcsolódó tárgymutatóknak is. Ezek mindenképpen megkönnyítették a kompilátor munkáját, hiszen nemcsak a műben való tájékozódást segítették (ennek kapcsán például azt, hogy milyen alkalommal, hányféle módon alkalmazható egy-egy metafora), hanem gyorsították is a szövegek összeállításának fáradságos munkáját.²⁸ Az effajta művek elterjedtségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy prédikálási útmutatókban is azokat a könyveket ajánlják a prédikátorok számára, amelyeknek indexe alapján megállapítható használhatóságuk.²⁹

A prédikációírást, a kompilálás alapját a tárgymutatókhoz hasonlóan határozhatta meg a perikóparend, a tüpikon is: hiszen a prédikációírás gyakorlata szempontjából bizonyos rendszerbe foglalt bibliai, tehát mindenképpen hiteles szövegrészeket kínált az elmondandó beszédek alapjául. Meghatározhatta a prédikáció témáját – hiszen annak valamilyen kapcsolódnia kellett a kijelölt evangéliumi részhez –, bár kétségtelenül tág teret engedett a témaválasztásnak. A nyomtatott prédikációskötetek – többnyire – az egyházi évhez és annak perikóparendjéhez alkalmazkodtak, ebből adódóan alapvető tájékoztatást adtak a minden egyéb mutatót nélkülöző prédikációskötethez. Összefoglalóan leginkább úgy fogalmazhatunk, hogy a tárgymutató, a perikóparend tartalmi segítséget nyújtott a prédikációk kompilálásához. Vízkresztkor például a prédikátornak egyaránt lehetősége volt átolvasni elődeinek erre az alkalomra írt beszédeit a perikóparend nyomán felépített gyűjteményekből, vagy a tárgymutatók segítségével kikeresni például a borról írt megállapításokat. (Mai példákkal élve a tárgymutatókat az automatikus osztályozással és a szövegalapú kereséseket célzó információs rendszerekkel, míg a perikóparendet tárgyszavas osztályozással és a linkgyűjteményekkel rokoníthatnánk.) A kétféle megközelítési mód alkalmazása nem zárta ki egymást, egy prédikáción belül is keveredhetett.

A perikóparendnek s az azt felhasználó tartalmi alapú kompilációnak abban az esetben lehetett kiemelt és meghatározó szerepe a prédikáció egészében, ha a beszéd alapvetően nem az adott bibliai rész szövegét, hanem a tartalmát „használta”, elemezte, értelmezte. Azaz nem a vonatkozó perikópa egy-egy mondatából kiindulva beszélt a prédikátor, hanem a történetet egészében, tartalmi szempontok alapján magyarázta. Arra azonban az esetek többségében nem volt előírás, hogy a hitszónok mikor melyik módszert alkalmazza. Bizonyos megkötésekkel kivételt jelent ez alól a nagypénteki szertartás, amikor mindenképpen el kellett – s el kell ma is – hangoznia a passiónak. Ebből következhetne az is,

²⁸ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A kérdés megoldatlansága = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, Debrecen, 1994, 102.

²⁹ SZELESTEI N. László, *Laskai Osvát prédikációja magyarul a 17. század végéről*, elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Reneszansz és Barokk Kutatócsoportja és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett konferencián Debrecenben, 2002 májusában.

hogy a hitszónok ilyenkor mindenképpen a szenvedéstörténetet fogalmazza meg beszédében. Ám ez esetben a liturgia lehetőséget biztosít arra, hogy a passiót egyszerűen szó szerint felolvassák János evangéliumából, esetleg ugyanezen bibliai rész nyomán elénekeljék, eljátsszák. Ebből adódóan a nagypénteki prédikációk ki is maradhattak az egyes beszédgyűjteményekből: ilyen esetekben a kötet szerzője a prédikáció hagyományos keretein kívüli elmondást – az evangélium felolvasását, éneklést, színjátékot – szorgalmazhatta. Természetesen akadnak olyan nagypénteki beszédek is, amelyek egy-egy szövegrészt emelnek ki, azaz – a fenti értelemben – szövegközpontúak, formai szempontok alapján kialakítottak. Ezek a prédikációk a kötelezően elhangzó passiót egészítették ki. A nagypénteki prédikációk második csoportjába pedig azon beszédek tartoznak, amelyek mellett nem hangozhatott el a passió más formában: ezek teljes egészében feldolgozzák a szenvedéstörténetet.

E prédikációk tartalma meglehetősen kötött volt, mivel az események adottak, nem felcserélhetőek, formai szempontból pedig mindenképpen rendkívüli terjedelmet igényeltek. Részint azért, mert a passió történéseinek elbeszélése eleve jelentős terjedelmet kíván, részint pedig azért, mert e hosszú és eseménydús elbeszélések természetesen kiegészültek a hitszónokok szóhasználatából – például metaforáiból, allegóriáiból – és egyéni kommentárjaiból adódó szövegrészekkel. A passió-prédikációkkal – különösen a kompilált módon szerkesztettekkel – igen szoros rokonságot mutatnak az evangéliumharmóniák, amelyek a négy evangéliumban foglalt események, valamint Jézus szavai, mondásai, a logionok folyamatos időrendi elrendezését, illetve előadását jelentik.³⁰ Ezek műfaja elsősorban abban különbözik a szinopszistól, hogy míg utóbbi az evangéliumokat egymással párhuzamosan – leírt változatban hasábos szerkesztésben – állítja egymás mellé, addig az előbbi az evangéliumokat összefüggő egységes elbeszéléssé alakítja – kompilációs technikával. Ezért az evangéliumharmónia kizárólag az evangéliumok szavaiból áll, de ettől eltekintve gyakorlatilag megegyezik a Jézus életét bemutató elbeszélő kegyességi olvasmányokkal.³¹

Az intertextualitás megkívánja és feltételezi a befogadó nagymértékű aktivitását. Ezzel az igénnyel lép fel a prédikáció is. Kosztolányi Sándor így írt: „Abban sem vetettem igyekezetemet, hogy ki-kerestetett cifraságú Magyarországgal írnék, a’ melly inkább tsiklándoztattya a füleket, mint a’ jóra fel-gerjeszti az elméket.”³² Alexovits Vazul pedig így fogalmazott: „Hosszszabbak Prédikációim; mert hivatalom szerint azon igyekeztem, hogy nem csak az Okosságot meg-győzzem; hanem az akaratot is fel-indítsam.”³³

³⁰ *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 1997, III, 434.

³¹ Uo.

³² KOSZTOLÁNYI Sándor, *A keresztyén olvasókhöz* = K. S., *Egész esztendő-béli vasárnapokra intéztetett szent beszédek*, Pozsony–Pest, Landerer, 1794.

³³ ALEXOVITS, i. m.

Ebből adódóan nem meglepő, ha a hallgatóság megindítására különféle eszközöket használ a prédikátor. Ezek közül intertextuális jellegű például a prédikációba „ékelt” imádság, elmélkedés, énekszöveg, esetleg más kegyességi mű vagy drámarészlet.³⁴

Az eddigi elméleti jellegű megközelítést a gyakorlatban igazolja Kelemen Didák minorita hitszónok *Búzafejek* című, 1729-ben megjelent prédikációskötetének vizsgálata. A szerzőről joggal jegyezte meg Tasi Réka, hogy vele „az irodalomtörténet talán kevésbé bánt mostohán,³⁵ mint kortársaival.”³⁶ Különösen boldoggá avatásának törekvése indokolta ezt, s bár a minorita hitszónok szentségének kanonizációja nem történt meg, Kelemen Didák neve a köztudatba került.³⁷ *Búzafejek* című kötetének előszavában így fogalmazott: „A’ Felséges Mindenható Ur Isten, véghetetlen Irgalmasságából annyira gondot viselt mindenkor a’ szegényekre és szükölködőkre, hogy több kegyes Atyai áldási között, az Aratok után el hullott, ’s meg maradtott Buza fejeket is azoknak táplálására rendelte (...). Gondot viseltt több szükölködő szolgálja között reám-is igyefogyott szegényre azon véghetetlen Irgalmasságú Felség, midőn szent szolgálattában hiven el járó és szorgalmatosan Arató munkási után: az az: az Anyaszentegyházban hiven tanító Sz. Atyák, és az ő Parancsolatit és törvényt szorgalmatosan hirdető Praedikátorok után szamomra-is annyi Buza fejeket hagyott, hogy azokkal nem csak magam fogyatkozásának eleget tehetnék, hanem más nálam inkább szükölködőknek is nyujthatnék segedelmet.”³⁸

A keresztény olvasóhoz írt előljáró beszédben előfordulnak az alázatossági formula-ként és a kompilációra, ezáltal az intertextualitásra utaló mondatokként – vagy mindkettőként – egyaránt értelmezhető részek. A szerző utal forrásaira is – igaz, a lehető legkevésbé konkrét formában. Ezekből adódóan a további vizsgálódás elsődleges feltétele – konkrét, név szerinti utalás hiányában – annak igazolása, hogy valóban kompilált-e a szöveg.

Erre irányuló filológiai kutatásokat először Ocskay György végzett 1982-ben.³⁹ Megállapítása szerint Kelemen Didák a prédikációskötet írásakor igen sok Pázmány-szöveget használt fel, ezek átvételekor pedig a kihagyás, a tömörítés, a bővítés eszköze mellett átfogalmazásokkal, átdolgozásokkal is élt. Kutatása azért volt különösen jelentős, mert a szakirodalom addig minden értelemben egységes egészként elemezte, értelmezte a kötetet,⁴⁰ illetve közvetett forrásokat említett.⁴¹ A szövegtörzset kompilált részeinek és forrásainak listáját a későbbiekben Hargitai Andrea bővítette,⁴² figyelembe véve és kiegészítve

³⁴ TASI Réka, *A popularitás egyik változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatikusságai*, ItK, 2002, 188–205.

³⁵ STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., Akadémiai, 1972, 535.

³⁶ TASI, i. m., 188.

³⁷ RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak? Isten szolgálja P. Kelemen Didák O. F. M. Conv. élete (1683–1744)*, Róma, 1975.

³⁸ KELEMEN Didák, *Elöl járó beszéd a keresztény olvasóhoz* = K. D., *Buza-fejek*, Kassa, 1729.

³⁹ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 442–448.

⁴⁰ TIMÁR Kálmán, *Kelemen Didák mint nyelvújító*, MNy, 1930, 126–127.

⁴¹ LUKÁCSY Sándor, *Kelemen Didák nagypénteki prédikációja*, Vigilia, 1996, 285.

⁴² HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–656.

szítve a nem szó szerint, de szerinte Pázmánytól átvett részek Ocskay György vázolta tipológiáját, rendszerét. Írásában főként ez utóbbiakra hívta fel a figyelmet, feltételezve, hogy a forrásszövegek módosítása a hallgatósághoz való alkalmazkodás jeleként (is) értelmezhető.

Dolgozatomban filológiai – a prédikációk vizsgálata szempontjából „gyakorlati” – vonatkozásban azt vizsgálom, elképzelhető-e, hogy Kelemen Didák nem átfogalmazta, sűrítette, tömörítette, magyarázta, toldotta, érvek cseréjét, szócserét, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást alkalmazva változatta az egyes szövegrészeket, hanem Pázmányon kívül más forrásokat is használt. Ezt a feltevést elsősorban az indokolta, hogy ha kifejezetten nagypénteki prédikációkban – a mondott okokból – nem bővelkedünk is, annál nagyobb a kegyességi irodalom hasonló vonatkozású anyaga. Ha tehát Pázmány fogalmazását nehézkesnek vagy a hallgatósághoz nem alkalmaztathatónak ítélte a kompilátor, számos egyéb lehetősége nyílt a szó szerinti forrás-használatra. A szövegmódosítás és az egyéb források használatának gyakorlatát pedig kevésbé valószínűsítik a liturgiai követelmények és a perikóparend, hiszen ezek ismerete – különösen a passió-beszédek esetében – megfelelő támpontot adhat a prédikátornak saját fogalmazású részek alkalmazására.

Feltevésemet a prédikációs-kötet újabb forrásainak megtalálása igazolta. Ezek közül legjelentősebb egy 1712-ben magyarra fordított kegyességi mű,⁴³ az úgynevezett *Makula nélkül való tükör*,⁴⁴ a *Búzafejek Nagypéntekre való második prédikációjának*⁴⁵ legfőbb forrása: a két szövegben szó szerinti egyezések találhatók. A legtöbb esetben olyan helyen fordulnak elő ezek az átvételek, amelyeken a korábbi elemzések nem jeleztek forrást, ám huszonegy olyan szövegrészt találtam, amelyet Hargitai Andrea Pázmánynak tulajdonított, de az ő műveit tekintve csupán tartalmi vonatkozású, míg a *Makula nélkül való tükör* esetében szó szerinti egyezés mutatható ki, amint ezt az alábbi példa is igazolja.

Pázmány	Kelemen	Makula nélkül való tükör
„(...) mikor megértette volna Pilátos, hogy Christus Galiléa-béli: mivel Heródes, Galiléa-nak fejedelme, akkor Jerusalem-ben vala, ő-hozzá küldé Jesust. Kit nagy örömmel láta Heródes, remélvén, hogy csudát téssen-előtte: és kezdé sok dolgokrúl kérdezkedni. Noha Pilátos-nak és Caifás-nak,	„Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilaea Héródes birodalma alatt volna, meg örüle rajta, és monda a' Zsidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Héródes birodalma alól való mennyetek hozzá, 's panaszotokat mondgyátok meg néki: Héródes nem volt az, a' ki az ártatlan Gyermekeket	„Midön Pilátus meg-értette volna, hogy Galilea Heródes birodalma alatt volna, meg-örüle rajta, és monda a' Sidóknak: Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszotokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem volt az, a' ki az ártatlan gyerme-

⁴³ VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör*, MKsz, 1967, 250–253.

⁴⁴ *Makula nélkül való tükör: Melly az üdvöztő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé...*, ford. UJFALUSI Judith, Nagyszombat, 1712.

⁴⁵ A prédikáció betűhív átirata a források helyének pontos jelölésével megjelenés alatt: MACZÁK Ibolya, *Kelemen Didák második nagypénteki prédikációja = Tudományos diákköri dolgozatok*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely: Opuscula Litteraria, 1).

megfelele Christus némely kérdésekre; de, mivel Heródes a pusztaiban kiáltott szózatot megölette vala, csak egy szózatját sem érdemle-tölte.”⁴⁶

meg ölette; hanem annak Fia, és magárúl sokat állított, ’s házasság törésben élt, keresztele Sz. Jánost meg ölette, és titkon Urunk Jésus halálára igyekezett.”⁴⁷

keket meg-ölette; hanem annak fia volt, és magárúl sokat állított, és házasság-törésben élt, Keresztelő Sz. Jánost meg-ölette, és titkon Urunk Jésus halálára igyekezett.”⁴⁸

A fenti részlet tehát bizonyosan átvétel a *Makula nélkül való tükörből*, annál is inkább, mivel az idézetet megelőző és az azt követő mondat is ugyanebből a műből származik. A többi húsz hasonló esettel együtt ez elégséges indoknak látszik ahhoz, hogy módosíthassuk azt az elképzelést, miszerint Kelemen Didák prédikációskötetében kétséget kizáróan elkülönülnek sűrített, tömörített, magyarázatot, betoldást, érvek cseréjét, szócsere-t, behelyettesítést, ötletkompilációt, egyszerűsítést, variációt és kihagyást tartalmazó részek. Az említett szövegalkotási módok nemlétét azonban csak akkor lehetne bizonyítani, ha a prédikációskötet teljes szövegkorpuszának szó szerinti forrásait megtalálnánk. Elviekben tehát alkalmazható ez a felosztás, ám a gyakorlatban nem vonható le belőle reális következtetés, hiszen az előbbieket nyomán bármikor újabb, hasonló források bukkanhatnak fel. Ebből adódóan a vizsgált szövegkorpusznak azon részeit, amelyeknek szó szerinti forrásai még nem találhatók, a megadott szempontok szerint nem feltétlenül szükséges tipizálni, célszerűbbnek tűnik csak azon szövegrészeket biztos forrásként értelmezni, ahol döntő többségben szó szerinti egyezés tapasztalható.

Hargitai Andrea írása mindenképpen ráirányítja a figyelmet Kelemen Didák szövegalkotói módszerének igen jelentős vonására, amelyet leginkább szövegválogatásnak nevezhetnénk, s amely a gyakorlatban a szövegkihagyásban nyilvánul meg. Az átvételek nem hagynak kétséget afelől, hogy Kelemen Didák szűkítette a forrásokat, s elképzelhetővé teszik az esetleges bővítést is. A fent idézett szövegrészek között is akad olyan, amelyik eredetijéből részeket hagyott el a kompilátor: „Mivel ezen vádoltatott ember Heródes birodalma alól való, mennyetek hozzá, és panaszokat mondgyátok meg-néki. (...) Heródes nem volt az, a’ ki az ártatlan gyermekeket meg-ölette”. A kipontozott rész helyén a *Makula nélkül való tükör*-ben két mondat olvasható. Ebben az értelemben tehát mindenképpen beszélhetünk kihagyásról, de semmiképpen sem oszthatjuk Hargitai Andrea azon véleményét, miszerint kihagyásnál a terjedelem határa nem éri el az egy mondatnál nagyobb szöveget.

A *Búzafejek* című prédikációskötet szó szerint felhasznált forrása Lépes Bálint híres *Tükrei* közül az ítéletről szóló részben⁴⁹ található szövegkorpusz is, amely az utolsó ítélet jeleiről szól. A Kelemen Didák által ádvent első vasárnapjára írt beszédben felhasznált szövegrész megerősíti Bitskey István állítását, aki Bán Imre nézeteivel szemben⁵⁰ Páz-

⁴⁶ PÁZMÁNY, *i. m.*, 643.

⁴⁷ KELEMEN, *i. m.*, 304.

⁴⁸ *Makula nélkül való tükör*, 350.

⁴⁹ LÉPES Bálint, *Az ítéletről* = L. B., *Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek Fényes Tüköre*, Prága, 1616.

⁵⁰ BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It, 1971, 190.

mányról és Lépesről szólva megállapította, hogy „(...) ha közvetlenül nem mutatkozik is meg barokk prózánk e két kezdeményező egyéniségének hatása, azért a kései barokk idején több jele van annak, hogy újból feléjük fordult a figyelem, s műveik hatottak.”⁵¹ Ezt igazolja az alábbi idézetpár is:

Lépes

„I Az tenger, negyven ölnyre emelkedik az hegieknek magassága föliben, es mint egy vastagon allo kö fal leszén, minden folyo vizek az szerent cselekszenek. II Nap annyira el apad, es az ö öliben száll, hogy aleg fog meg láczani. (...) III Napon minden tengeri oktalan állatok, egyben gyűlnék, es az éghre föl ordétanak, nagy banattiókban, szanakodvan az bűnösökön. IV Nap a' tenger es minden vizek eghni főgnak, az bűnösök gialazattokra, kik egetnek, az ö testi kivanságokban. V Napon, az füvek es fak verrel verettékeznak, az mint meg iövendölt volt a' Sibilla *Judii signum, tellus sudore madescet*. Isaiasis. *Inebriabitur terra sanguine*. VI Napon, oly nagy es közönseges föld indulas leszén, hogy minden kezi épöletek el romlanak miatta, nem kívánvan tovab szenvedni az bűnösöket.”⁵²

Kelemen

„(...) első nap a' tenger negyven ölnyre emelkedik a' hegyeknek magossága felibe, és mind egy vastagon álló kö fal leszén, minden folyó vizek a' szerént cselekésznek, ket nap annyira el apad és bésszáll az ö ölibe, hogy csak alig látczik meg. Harmad nap, minden tengeri oktalan állatok egybe gyűlnék, és az égre fel ordítanak szánakodván a' bűnösökön. Negyed nap a' tenger, és minden vizek égnék a' bűnösöknek gialazattokra, kik égtenek a' testi kívánságokban. Ötöd nap, a' füvek, és fák vérrel veréttékeznak, a' mint meg jövendölté volt a' *Sybilla. Judicii signum tellus sudore madescet*. Isaias-is: *Inebriabitur terra sanguine*. *Isa. 30.7.* (...) Hatod nap, oly nagy és közönséges föld indulás leszén, hogy minden kézi épöletek romlanak miatta, nem kívánván tovább szenvedni a' bűnösöket.”⁵³

A második nagypénteki prédikáció – s ezáltal a *Búzafejek*-gyűjtemény – harmadik formája az ír származású jezsuita, Guilielmus Stanyhurstus *Dei immortalis (...) historia* című műve.⁵⁴ Az alább közölt részletek hivatkozás és elrendezés tekintetében megegyeznek. Nem mellékes az a tény, hogy abban az időben, mikor Ozolyi Flórián ferences szerzetes, teológiai tanár a Stanyhurstus-mű első magyar fordítását⁵⁵ készítette Nagyszombatban,

⁵¹ BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 342.

⁵² LÉPES, *i. m.*, 60.

⁵³ KELEMEN, *i. m.*, 4.

⁵⁴ Guilielmus STANYHURSTUS, *Dei immortalis in Corpore mortali patientis historia*, Antverpiae, 1660.

⁵⁵ Guilielmus STANYHURSTUS, *A' halandó testben szenvedő halhatatlan Istennek Szentséges Historiája...*, Nagyszombat, 1731, 288–289.

Kelemen Didák – rendi megbízatásból – ugyancsak a városban tartózkodott.⁵⁶ Ebben az esetben talán latin forrást használt Kelemen Didák.

Stanyhurstus

Kelemen

„Ha a’ templomban, midőn az Isteni szolgálatkor jelen vagyok, meghajtom két térdeimet, ha öszve-foglalom kezeimet (...) *Mit mondanak az emberek?* Hogy ha a’ friss lakodalomban, midőn némellyek mások hírét s-nevét rágalmazzák, keserves gyalázatokkal bé-kormollyák, azok rágalmazásának nem engedek, hanem halgatással, vagy komor hunyorítással azoknak csácsogó vásottságát kárhoztatom. (...) *Miért te, a’ ki annyiszor mondd: Ezt ha cselekszem, vagy elhagyom, mit mondanak az emberek? Miért nem mondd? ha ezt cselekszem, a’ mit nem szabad cselekedni, mit mondanak a’ menyzeiek? (...) Mit az Angyalok Királynéja? Mit a’ Kristus? Mit az Isten? Mit a’ földön minden Igazak, és mennyben minden boldogok? Mit mondanak akkor, a’ mikor haláloznak utolsó óráján veritékezel, midőn a’ végső szorongatásokban fekszesz, midőn minden emberektől el-hagyattatván, senki sem lehet a’ te segéttöd, hanem csak egyedül az ISTEN? A’ kit meg-útáltál?*”⁵⁷

„(...) ha Templomban Isteni szolgálaton jelen lévén térdeimre állok, kezemet egybe fogom, másokkal haszontalan trécsélést, nevetést nem indítok. (...) ha *Mit mondanak az emberek?* mikor vendégségekben, (...) másokat gyaláznak, hírekben, nevekben mocskolnak, ha én ezen nem örvendek, én-is a’ szót nem szaporítom, (...) hanem inkább meg-feddem a’ rágalmazót? (...) vallyon miért te, a’ ki ezt annyiszor hányod veted elmédben, hogy ha ezt cselekszem, vagy nem cselekszem? (...) *Miért nem mondd? hogy ha ezt cselekszem, a’ kit nem kellene cselekednem végbe nem viszem? Mit mondanak a’ Menyzeiek? (...) mit mond az Angyalok Királynéja? mit mond a’ Kristus? mit mond az Isten? mit a’ Földön az igazak? az Egekben a’ böldegült lelkek? (...) mikor utolsó szükségemben lésszesz? mikor mindenektől el-hagyattatol? senki nem segíthet; hanem csak az egyedül, a’ kit az emberek tekintetiért megvetettél, az egy élő Isten!*”⁵⁸

A *Búzafejek* című prédikációskötet forrásairól összességében elmondható, hogy a prédikációskötet igen jelentős hányadát teszik ki a belőlük átvett részek. Ebből következően alkalmazhatók rá az intertextualitás ismérvei is. Megállapítható az is, hogy a gyűjtemény címe és előszavának kalászszedésre vonatkozó képe szó szerinti forráshasználatra utal, ám pontos adatot nem nevez meg, és más módon – például idézőjelek alkalmazásával – sem utal közvetlen átvételre. Ugyanakkor figyelembe veendő szempontként felmerül, hogy a katolikus prédikációk kompilációja „kanonikus”, ajánlott eljárás volt a gyűjtemény megírása idején. Az alkotói módszer tehát nem nevezhető egyértelműen sem idé-

⁵⁶ BARSÍ János, *A minoriták megtelepedése Miskolcon*, Levéltári Szemle, 1995/3, 17–36.

⁵⁷ STANYHURSTUS, *i. m.*, 311–312.

⁵⁸ KELEMEN, *i. m.*, 331–332.

zetnek, sem plágiumnak, noha mindkettővel mutat rokon vonást. Leginkább ezek átmenetének tekinthető.

A négy forrásmű felhasználása néhány további következtetést enged meg a kompiláció technikájának alkalmazásáról. Alapvetően kétféle eljárás figyelhető meg benne: ez esetben is leginkább a tartalmi és a formai jelzőkkel láthatjuk el a kétféle szerkesztési módot. Az előbbire jellemző, hogy nagyobb terjedelmű, a forrásszövegben is összefüggő korpuszt alkot, ebből adódóan feltehetően tartalmi szempontokat érvényesít. Ilyen például az idézett, Lépes Bálinttól átvett szövegrész Kelemen Didák adventi első beszédében. Leginkább formai orientáltságúnak tekinthető az a szerkesztési mód, amelyet alkalmazva a kompilátor többé-kevésbé hasonló tartalmú szövegeket „olvaszt egygé”, a két korpuszból folyamatosan „váltogatva” a felhasznált forrásokat. Az alábbi példán a Pázmány-prédikáció és a *Makula nélkül való tükör* mondatai váltakoznak (az áttekinthetőség kedvéért dőlttel jelöltem a *Makula nélkül való tükör*ből származó részeket):

„(...) mert valaki mit tehetett szóval, cselekedettel, kiáltással, nevetéssel, mind el követték, mint valami farsangos Királykát, nagy sok nevetséges tréfákkal vissza küldé Pilátushoz. Midőn azért a' fejér ruhába kötözve vinnék, az ünnepre fel gyülekezett sokaság csudájára futott, az ajtok, ablakok, utcák emberekkel teli voltak, 's látván hogy a' Pilátus szolgálai minden gyalázattal illetnék Urunkot, ezek is minnyájon csúfolták, gyalázták, 's bolondnak kiáltották: Némellyek sárral, 's kövel hagyigálták: némellyek csúf ruháját húzták; midőn pedig valamely utca szegletéhez jutott, a' hol sok nép álván, minnyájon fen szóval kezdetek ötet nevetni, 's némellyek csúfságból süveget vetettek előtte, 's térdet hajtottak: ha valami tócsán, vagy sáron kellett menni, mingyárt közepére vitték, melly miatt köntösi, Sz. lábai, és a' csúf ruha igen meg sárosodott; ki tudná elő számlálni mennyi süvöltést, taszigálást szenvedett ebben a' bolond öltözetben az Isten Bölcsessége? minden irgalmasság nélkül nagy kegyetlenséggel fejét verték, halálos sebekkel sebesítettek; mert azt akarták, hogy ha Pilátus nem akarná halálra adni, úgy-is még azon a' napon meg-hallyon a' verés miatt, szamtalan tréfákat, és mardosó játékokat szórtnak reá, egy szóval, úgy bántak véle, mint lattyuk, hogy bánnak a' bolondokkal: ki orrát pattogtatta, ki taszigálta, ki illetlen tréfákkal csúfolta. Oh Sz. Isten mennyire meg aláztad magadot! így kellett a' mi kevélységünket meg-rontani, a' mi balgatagságunkat észre hozni!”⁵⁹

Ebből adódóan nem nehéz megállapítani, miért tűnhetnek variánsnak bizonyos szövegrészek: a mondatok hosszúsága megengedi, hogy egyik-másik tagmondatuk különböző forrásból származzék. Hasonló jelenséggel találkozhatunk tehát a prédikáció szövegének tagmondatai szintjén is, mint a beszéd tárgyának kiválasztása tekintetében. Érdekes szempontnak tűnik a kompilációs szerkesztés tartalmi elkülönítésének további vizsgálata: ha érvényesülhet a szöveg egészére vonatkozóan – a makroszerkezetben – és a tagmondatok szintjén – a mikroszerkezetben –, vajon érvényesülhet-e – s ha igen, milyen „egységben” – valamely „köztes méretben” is? A szakirodalom erre a kérdésre már megadta a választ: igen, lehetséges az effajta elkülönítés. Mégpedig a formulák szintjén. Lukácsy

⁵⁹ Uo., 305.

Sándor két olyan formuláról is írt hosszabb értekezést, amely jól példázza e tartalmi-formai kettősséget, s emellett meg is található Kelemen Didák *Nagypéntekre való második prédikációjában*. Az első, a Craesus néma fiáról szóló rész a tartalmi kompiláció tipikus példája: „Craesus Lydiaj gazdag Király egy harczon meg győzteték, mikor az ellenség a’ Király nyakához húzta vólna mezitelen kargyát, a’ Craesus Fia, a’ ki születésitül fogva néma vala, soha nem szóllott látván Attya veszedelmit a’ nagy bánat, és félelem el-szaggatá nyelve kötelét, és fel-kiálta, hogy ne báncsák, mert ez a’ Király. Ha az Atyák veszedelme a’ néma fiaot meg-szóllaltattya: nem lehet hogy mi-is a’ Krisztus szenvedésit latván meg némüllyunk.”⁶⁰ Az antik eredetű történetet valószínűleg 1623-ban Vásárhelyi Gergely vetette papírra elsőként magyarul, majd őt követte – többek között – Káldi és Pázmány, majd az utóbbi szerzőtől Kelemen Didák szó szerint vette át.⁶¹ A példa végig azonos volt, de alkalmazása, értelmezése változott: Vásárhelyi a születők iránti tiszteletet, Káldi a kísértések elhárítását, míg Pázmány – s az ő nyomán Kelemen Didák is – a tanúságtételt példázta vele.

A másik ismert és a korábbi szakirodalom által említett formula a formai, „szövegszerű” átvételre ad mintát: „Hol vadtok ti öt ezer férfiak aszszony állapotokon, és késdedek kívül, kiket öt kenyérrel és két hallal meg-elégített? Hol vadtok ti-is négy ezer férfiak, kisdedeken, és Aszszony állapotokon kívül, kiket hét kenyérrel, és egynehány halacskaival, úgy meg-elégített, hogy hét kosár eledel maradna meg? Ezek e’ az hálaadások, mellyeket jó tévőtőknek fizettek? hol vadtok ti sánták, siketek, némák, vakok, inaszakattak, poklosok, halottak, kiket meg-gyógyított, meg-tartott, gyámolított, fel-támasztott?” Az úgynevezett *ubi sunt*-formula valószínűleg bibliai, de mindenképpen antik eredetű.⁶² Formai átvételről lévén szó, tartalmi magyarázat helyett célszerűbbnek tűnik példákkal érzékeltetni különféle variánsait. A Székelyudvarhelyi-kódexben olvasható első magyar nyelvű *ubi sunt* személyek katalógusát tartalmazza: „Mond meg énnéköm, holott vannak Ádám és Éva, holott Matusael, holott vannak mend az óriások, hol a hatalmas Alexander, hol vagyon az erős Hector vitéz, hol vannak mend a császárok és a királyok, hol vannak mend az nagy pogán bölcsek és versszerző mestörök, holott vannak mend az orvosok?”⁶³ A Kelemen Didákéhoz igen hasonló – Szent Bernát írásai nyomán kialakult – formulát tartalmaz a Winkler-kódex: „Hol vannak, Jó Jézus, az embörök és az asszonyállatok, kiket az öt árpakenyérrel megeléjejtöttél vala? (...) hol vannak az apostalak, jó Jézus, kiknek tisztességet adtál? Íme bizonynyal immár tégödet mind elhattanak.”⁶⁴

Joggal merülhet fel a kérdés, nem tekinthető-e forrásnak ez a kódex is Kelemen Didák *Nagypénteki második prédikációjának* esetében. Ezt a lehetőséget – eddig ismert szó szerinti egyezések híján – természetesen nem vethetjük el, de igen kevésbé valószínű. Annál is inkább, mivel ez a rész a Stanyhurstus-műben is megtalálható, s az ott található szöveg szerkezete nagyobb mértékben hasonlít a minorita hitszónok prédikációjára, mint

⁶⁰ *Uo.*, 281–282.

⁶¹ LUKÁCSY Sándor, *Egynehány toposzról* = L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 246–256.

⁶² LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza*, ItK, 1989, 217–218.

⁶³ *Uo.*, 222.

⁶⁴ *Uo.*

a Winkler-kódexé. A – részben fent említett – további Stanyhurstus-átvételek, valamint a prédikáció megírásának és a kegyességi mű fordításának körülményei inkább ez utóbbi forrást igazolják.

Összefoglalóan a kompilációról mint az intertextualitás sajátos technikájáról megállapíthatjuk, hogy esetében a tartalmi és a formai szempontú elkülönítés a témaválasztásban, a tartalomban és a szövegszervezésben egyaránt érvényesíthető. Az utóbbi vonatkozásban a szövegkorpusz jelentős részében, egy-egy formulában vagy akár egy mondaton belül is érvényesülhet. A tartalmi–formai elkülönítés többnyire nem jelent kizárólagosságot (kivétel lehet például egy forrásként szolgáló prédikáció rövidített változatának közreadása), általában – amint Kelemen Didák nagypénteki prédikációjában is – a kompilátorok e két eljárást váltogatják. Kelemen Didák kompilációs gyakorlatáról konkrétabb adatunk nincs. Pázmány műveihez eddigi ismereteink szerint nem készült mutató, ez esetben legfeljebb a perikóparend által meghatározott tartalomjegyzékre hagyatkozhatott a minorita hitszónok. A további források esetében valószínűleg ugyancsak a tartalomjegyzék segítette munkáját. A kétfajta segédlet hasonlóságát jelzi a *Makula nélkül való tükör*, hiszen saját tartalomjegyzékét mutatótáblaként tünteti fel.

Dolgozatom a kompiláció során létrejött műfaji „keveredésre” is példát ad, amely az intertextualitás jellemző tulajdonsága. Keveredésről csak idézőjelben beszélhetünk, hiszen Kelemen Didák nagypénteki beszédét a kompilátor szándékainak s a kötet szerkezetének és szövegkorpuszának megfelelően prédikációnak kell tekintenünk annak ellenére, hogy az intertextualitás korabeli gyakorlata több esetben műfaji határokat mosott egybe. A nagypénteki második prédikáció egyik forrása, a Stanyhurstus-mű előszavai is erre a jelenségre utalnak: „Meg jelent ez a’ mennyei szarándok a’ többi között illy képpen, midőn az ő keserves kinszenvedésének historiája, a’ keresztény hivek ismeretire elsőben ama nevezetes Lovaniumi Academia-béli halgatók előtt ki praedikáltatott, és azután kinyomtatott Deák nyelven. (...) Mivel hogy ez a’ Kristus Urunk keserves kinszenvedésének historiája, az által, a’ ki azt nyomtatásba bocsájtotta, elsőben bőjti praedikációk gyanánt a’ praedicállo székből az Akademiaj templomban, a’ ki-tétetett oltári Szentség előtt praedikáltatott, azért midőn valaki ezt olvassa, igen hasznossan és gyümölcsössen cselekszik, ha maga elméjében olyan képzést formál, mint ha ő is a’ templomban, a ki tétetett oltári Szentség előtt mind ezeket a praedicállo székből hallaná.”⁶⁵ Tehát ugyanaz a szövegkorpusz elhangzott prédikációként és kinyomtatott „regényszerű”, összefüggő, fejezetekből álló kegyességi műként. Ezzel szemben Kelemen Didák *Búzafejek* című művének részei kivétel nélkül a prédikáció körébe tartoznak. A minorita szerzetes ezt meg is fogalmazza előszavában, ezen kívül az egyes beszédek sem tartalmi, sem szerkezeti szempontból nem függenek össze, ám mindegyik mellett megtalálható a vonatkozó evangéliumi szakasz és az az alkalom, amelyre a beszéd íródott. A *Nagypéntekre való második prédikáció* szövege több ponton mutat rokonságot az iskoladrámákkal is. Annál inkább érthető ez, mivel e beszéd legfőbb forrásának, a *Ma-*

⁶⁵ STANIHURSTUS, *A kegyes olvasóhoz* = G. S., i. m.

kula nélkül való tükörnek az iskoladrámákra⁶⁶ és általában a népi vallásosságra⁶⁷ gyakorolt hatását a szakirodalom már korábban kimutatta, így nem szorul bővebb filológiai magyarázatra, miért tartalmazhat dramatikus jegyeket Kelemen Didák ezen beszéde. Kiemelendő viszont, hogy a műfajok fentebb vázolt keveredése, valamint az iskoladráma és a prédikáció által egyaránt feltételezett befogadói aktivitás igénye egyaránt intertextuális jellemző.

Összefoglalva a leírtakat, írásomban a kompilációról és az intertextualitásról leírt korábbi szakirodalmi megállapításokat egészítettem ki néhány adalékkal. Dolgozatom alapja az a megállapítás, hogy Kelemen Didák *Búzafejek* című prédikációskötete jelentős mértékben kompiláció. Ez az állítás nem újszerű, hiszen a szakirodalom már kijelentette és igazolta ezt. A korábbi állításokat – a beszédgyűjtemény jelentős mértékű kompilált-ságára vonatkozóan – eddig nem említett források bemutatásával kiegészítettem és megerősítettem. Az új szövegek bevonásával azonban módosítottam is néhány korábbi megállapítást – főként a szövegalkotói eljárások rendszerezése tekintetében. A filológiai megfigyelések nyomán a kompilációs technikák csoportosításának másfajta lehetőségeit elkezdtem feltárni.

A beszédgyűjtemény kompilált volta lehetővé teszi, hogy az intertextualitás sajátos megnyilvánulásaként tartsuk számon, s ezáltal meghatározzuk helyét a Gérard Genette által felállított, az intertextualitás formáit elkülönítő rendszerben. Kelemen Didák prédikációit – elsősorban második nagypénteki beszédét – vizsgálva igazolhatóvá vált, hogy a kompilált szövegek mint az intertextualitás sajátos esetei átmenetet jelentenek az irodalomelméleti értelemben vett idézet és a plágium között, így a jelöletlen vagy alig jelölt idézetek is egy plagizációs kánon részei.

⁶⁶ KILIÁN István, *A minorita színjáték a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1992 (Irodalomtörténeti Füzetek, 129); SCHMIKLI Norbert, *Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete = A Czuczor Gergely Bencés Gimnázium Évkönyve 1996–1997*, szerk. NÉMETH Lőrinc, Győr, 1998, 88–122.

⁶⁷ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., Mandala, 1998, 536.